

Saroglou, V. (2012). **Γήρας, και θρησκευτικότητα [Late adulthood, and religiosity]**. In P. Vassileiadis (Ed.), *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια [Great Orthodox Christian Encyclopedia]* (Vol. 5, pp. 197-198). Αθήνα: Στρατηγικές Εκδόσεις.

Γήρας (και θρησκευτικότητα)

Η γήρανση αποτελεί αναπόφευκτο φαινόμενο κάθε βιολογικού οργανισμού. Η αναπτυξιακή ψυχολογία είναι η επιστήμη που μελετά, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε κάθε ηλικία, συμπεριλαμβανομένης της γεροντικής ηλικίας, και τις ενδεχόμενες ηλικιακές μεταβολές σε όλα τα επίπεδα (βιολογία, ψυχοκινητικότητα, γνωστικές ικανότητες, προσωπικότητα, διαπροσωπικές και κοινωνικές σχέσεις). Πιο ειδικευμένοι κλάδοι μελετούν τις συνέπειες των μεταβολών αυτών σε διάφορους τομείς της ζωής (π.χ. οικογένεια, ηθική, εργασία, πολιτική). Η αναπτυξιακή ψυχολογία της θρησκείας μελετά το ρόλο των αναπτυξιακών μεταβολών στη θρησκευτική συμπεριφορά (θρησκευτικότητα ως γενικό χαρακτηριστικό, θρησκευτικές ιδέες και πρακτικές) και τις συνέπειες τους στις διάφορες εκφάνσεις του ανθρώπινου βίου. Από αυτή τη σκοπιά, η τρίτη ηλικία ή μεγάλη ηλικία (late adulthood)–όροι που σκοπό έχουν την αποφυγή του κοινωνικού φαινομένου του ηλικιακού «ρατσισμού» –παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το ενδιαφέρον αυτό γίνεται ακόμη μεγαλύτερο όταν κανείς λάβει υπόψη του ότι ο μέσος όρος ζωής είναι σε συνεχή αύξηση (ξεπερνά ήδη τα 80 χρόνια σε πολλές δυτικές κοινωνίες) και ότι κατά συνέπεια οι θρησκευτικές «ανάγκες» και η θρησκευτική συμπεριφορά των ηλικιωμένων είναι θέματα που θα απασχολούν όλο και περισσότερο τόσο την κοινωνία όσο και τις ίδιες τις θρησκευτικές κοινότητες.

Η πολυπλοκότητα των μεταβολών λόγω γήρανσης. Είναι κοινή η αντίληψη ότι η μείωση των λειτουργικών ικανοτήτων του ανθρώπου με τον

ερχομό της τρίτης ή μεταγενέστερης ηλικίας επιδρά αρνητικά στα περισσότερα πεδία του ψυχισμού. Παράλληλα, είναι διάχυτη η ιδέα ότι, μπροστά σε ενδείξεις γήρανσης ή ενδεχομένως ένεκα της ηλικιακής ωρίμανσης, ο άνθρωπος στρέφεται ακόμη περισσότερο προς τη θρησκεία σε αναζήτηση κάποιας ψυχολογικής υποστήριξης ή προς αντιμετώπιση μεταφυσικών αναζητήσεων, ιδιαίτερα καθόσον αντιλαμβάνεται ότι το τέλος της ζωής του είναι πλησιέστερο. Οι σύγχρονες έρευνες ωστόσο δείχνουν ότι πρόκειται για αρνητικά και εν μέρει λανθασμένα στερεότυπα που βασίζονται σε υπεραπλουστεύσεις ή βιαστικές γενικοποιήσεις. Ας σημειωθεί ότι και ο όρος τρίτη ή γεροντική ηλικία αποτελεί ήδη γενίκευση καθότι σε διάστημα 20 ή 30 χρόνων γηρατειών είναι φυσικό να υπάρχουν πιο συγκεκριμένες διαφορετικές ηλικιακές υποπερίοδοι.

Μπορεί οι βιολογικές λειτουργίες, από ένα συγκεκριμένο σημείο και μετά, να παρουσιάζουν κάποια άμβλυση (αν και υπάρχουν μεγάλες διατομικές διαφορές ως προς το προσωπικό βιολογικό ρολόι), αλλά οι περισσότεροι τομείς του ψυχισμού παρουσιάζουν ποικίλλες ποιοτικές αλλαγές παρά αδράνεια και παρακμή. Για παράδειγμα, η μνήμη μπορεί να εξασθενεί, αλλά κερδίζει σε ποιότητα, καθότι οι γεροντότεροι αποκτούν μεγαλύτερη δυνατότητα να θυμούνται τα ουσιώδη και τα χρήσιμα για την αξιολόγηση καταστάσεων που εμπεριέχουν αβεβαιότητα. Επιπλέον, η γεροντική ηλικία συνεπάγεται νέους ρόλους, αναπτυξιακούς σκοπούς και δραστηριότητες, όπως είναι ή μέριμα για τους πολύ νεότερους (π.χ. εγγόνια), η συμβούλευση και καθοδήγηση της άμεσα νεότερης γενιάς (π.χ. διοικητικές θέσεις, ρόλο εμπειρογνώμονος), η επισκόπηση, αξιολόγηση και υπαρξιακή ανασύνθεση της μέχρι τώρα ζωής, νέα ενδιαφέροντα και ευκαιρίες για δημιουργικότητα, συμπεριλαμβανομένης της ενασχόλησης με θέματα που σχετίζονται με μεταφυσικές αναζητήσεις και κοινωνικές ευαισθησίες. Τέλος, σε αντίθεση με τις πρώτες ηλικίες (παιδική, εφηβική, νεανική) που χαρακτηρίζονται από σχετική ομογένεια στην αναπτυξιακή δυναμική, η γεροντική ηλικία χαρακτηρίζεται από μεγάλη ετερογένεια. Με άλλα λόγια, δεν υπάρχει μια γραμμική πορεία ανάπτυξης στην οποία να εγγράφονται

απαραίτητα όλοι ή οι περισσότεροι των ηλικιωμένων, αλλά υπάρχει ποικιλία στις ατομικές διαδρομές σε αυτή την ηλικία.

Η θρησκευτικότητα στη γεροντική ηλικία είναι σε συσχέτιση με τα τρία γενικά χαρακτηριστικά που προαναφέραμε: (α) ποιοτικές αλλαγές που αναπληρώνουν λειτουργικές μειώσεις, (β) νέοι αναπτυξιακοί σκοποί και δραστηριότητες χαρακτηριστικές της γεροντικής ηλικίας και (γ) μεγάλη ετερογένεια, μεταξύ των ηλικιωμένων, στις κατευθύνσεις και συνέπειες των αναπτυξιακών μεταβολών.

Η «αύξηση» της θρησκευτικότητας στη γεροντική ηλικία. Το ποσοστό των ηλικιωμένων που πιστεύει, πιστεύει βαθιά, προσεύχεται και/ή εκκλησιάζεται τακτικά είναι συχνά μεγαλύτερο από αυτό των μέσων ενηλίκων ή των νέων. Για παράδειγμα, βάσει των δεδομένων της European Social Survey (2008), από τους ερωτηθέντες στην Ελλάδα, 36.6 % των ηλικιωμένων (60-85 ετών) δηλώνουν τακτικό (τουλάχιστον εβδομαδιαίο) εκκλησιασμό, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά όσων είναι μέσοι ενήλικες (30-59 ετών) ή νέοι (19-29 ετών) είναι 12.2 και 5.5 %. Θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ότι αυτό οφείλεται στη διαφορά διαθέσιμου χρόνου μεταξύ των ηλικιακών κατηγοριών (συνταξιούχοι οι μεν, εργαζόμενοι οι δε), αλλά παρόμοιες είναι οι διαφορές ως προς την προσευχή (τουλάχιστο μια φορά την εβδομάδα: 82.6, 58.2, και 42.4% για τις αντίστοιχες ηλικίες) ή την έκφραση θρησκευτικότητας γενικά (αντίστοιχοι μέσοι όροι: 7.3, 6.1, και 5.5 στα 10). Δεκάδες άλλων ερευνών σε διάφορες χώρες στον κόσμο επιβεβαιώνουν μια τάση μεγαλύτερης θρησκευτικής πίστης και πρακτικής μεταξύ των γεροντότερων.

Το φαινόμενο αυτό συνήθως ερμηνεύεται βάσει των ηλικιακών αλλαγών που οφείλονται σε βιολογικούς, ψυχολογικούς, και κοινωνικούς παράγοντες. Οι ενδείξεις έναρξης βιολογικής παρακμής και η επερχόμενη προοπτική του θανάτου πιθανόν να ενεργοποιούν μεταφυσικές ανησυχίες ή και αγωνία σχετική με την προσωπική θνητότητα. Η πίστη, η λατρεία, η ταύτιση με τη θρησκευτική

ομάδα και άλλες θρησκευτικές πρακτικές προσφέρουν διαχρονικές απαντήσεις σε τέτοια ζητήματα, συμπεριλαμβανομένης της προοπτικής για μετά θάνατο ζωή. Ο νέος αναπτυξιακός στόχος για επισκόπηση και αξιολόγηση του πρότερου βίου πιθανότατα ενισχύει την αναζήτηση χώρων, ιδεών, και τελετουργικών πράξεων που βοηθούν στην αυτοαξιολόγηση και την επαναχάραξη στόχων και προοπτικών. Η αναπτυξιακή ωρίμανση και οι νέες κοινωνικές συνθήκες στην τρίτη ηλικία (περισσότερο ελεύθερος χρόνος, τέλος των απαιτητικών οικογενειακών υποχρεώσεων) ενδέχεται να δίνουν μεγαλύτερη ευκαιρία, άνεση και ώθηση για συμμετοχή στη λατρευτική ζωή, αναζήτηση πιο εντατικών εμπειριών στη σχέση με το ιερό, ή ενασχόληση με τα κοινά και με δραστηριότητες αγάπης προς το συνάνθρωπο, συχνά οργανωμένες στα πλαίσια εκκλησιαστικών οργανισμών. Η μοναξιά, λόγω του ηλικιακού περιορισμού του κοινωνικού περιγύρου (θάνατος ή απομάκρυνση προσφιλών προσώπων), αποτελεί επίσης κίνητρο για αναζήτηση μέσα στους χώρους λατρείας και συνάξεων θετικών συγκινησιακών εμπειριών, νέων διαπροσωπικών σχέσεων, καθώς και κοινωνικής στήριξης. Τέλος, η θρησκευτική αναζήτηση ή επανασύνδεση με τη θρησκεία μπορεί απλά να είναι συνάφεια μιας γενικότερης τάσης της γεροντικής ηλικίας προς τις συντηρητικές ιδέες, αντιλήψεις, αξίες και πρακτικές.

Παρότι δεν υπάρχουν ακόμη συστηματικές έρευνες που να αποδεικνύουν με τρόπο άμεσο την πραγματική επίδραση αυτών των μηχανισμών στην αύξηση της θρησκευτικότητας μεταξύ των ηλικιωμένων, έμμεσες ενδείξεις συνιστούν οι δεκάδες ερευνών που δείχνουν τις θετικές συνέπειες της θρησκευτικότητας (πίστης, και κυρίως θρησκευτικής πρακτικής) στη σωματική και φυσική υγεία και στο γενικότερο αίσθημα ψυχολογικής ευεξίας και συναφή ψυχολογικά πλεονεκτήματα (π.χ. αυτοεκτίμηση, αυτοέλεγχος, αισιοδοξία, κοινωνική στήριξη) μεταξύ των ηλικιωμένων. Οι συνέπειες αυτές δεν είναι πάντοτε παρούσες σε όλες τις έρευνες ούτε στατιστικά μεγάλες. Ωστόσο είναι συνήθεις και έχουν αποδειχτεί σε πολλές χώρες και σε διάφορες θρησκείες και ομολογίες. Οι έρευνες

αυτές δείχνουν επίσης μια μικρή σε μέγεθος, αλλά αξιοσημείωτη επίδραση της θρησκευτικότητας στη μακροζωία, επίδραση η οποία είναι πιο αισθητή σε συντηρητικές θρησκευτικές κοινότητες προφανώς λόγω και της εφαρμογής πολλών υγιεινών πρακτικών και κανόνων. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι οι θετικές επιδράσεις της θρησκευτικότητας φαίνονται λιγότερο σε περιπτώσεις όπου οι ηλικιωμένοι χαίρουν άκρας υγείας, αλλά περισσότερο έντονα σε περιπτώσεις μεγάλων αντιξοοτήτων και δύσκολων προσωπικών καταστάσεων. Αξίζει εδώ να σημειωθεί η θετική επίδραση που έχουν στον ψυχισμό η προσευχή και η παρακολούθηση ιερών ακολουθιών από την τηλεόραση για τους ηλικιωμένους των οποίων η σωματική υγεία δεν επιτρέπει έξοδο από το σπίτι και μετακινήσεις.

Ηλικιακή διαφορά ή επίδραση της γενιάς; Τα δεδομένα που δείχνουν μεγαλύτερη θρησκευτικότητα σε μεγάλη ηλικία προέρχονται ως επί το πλείστον από έρευνες που λέγονται διατμηματικές (cross-sectional: σύγκριση διαφόρων ηλικιών την ίδια χρονική στιγμή). Το πρόβλημα με αυτές τις έρευνες (πιο εύκολες και γι' αυτό πολυπληθέστερες) είναι ότι οι επιφαινόμενες διαφορές μπορεί να μην είναι συνέπεια της ηλικίας (όταν κανείς γερνά τα θρησκευτικά του ενδιαφέροντα αυξάνουν) αλλά της γενιάς (cohort): στις παλαιότερες γενεές, ανξαρτήτως ηλικίας, η θρησκευτική πίστη και πρακτική ήταν πιο έντονη. Έτσι η εντύπωση που έχουμε σήμερα ότι οι ηλικιωμένοι είναι περισσότερο θρήσκοι μπορεί απλά να οφείλεται ότι αυτά τα άτομα έχουν γεννηθεί και μεγαλώσει σε μια άλλη εποχή. Στις καινούριες και στις μελλοντικές κοόρτες (γενιές που μεγαλώνουν σε εκκοσμικευμένες, αποθρησκευτοποιημένες κοινωνίες) μπορεί η γήρανση να μην συνεπάγεται αύξηση της θρησκευτικότητας.

Έρευνες που προσπάθησαν να ελέγξουν αυτό το πρόβλημα, δηλαδή τη σύγκριση της επίδρασης της ηλικίας με αυτή της γενιάς, υποδεικνύουν τρία σημαντικά φαινόμενα. Πρώτον, η ιδέα που έχουμε ότι με την ηλικία η θρησκευτικότητα αυξάνει δεν είναι εντελώς λανθασμένη—υπάρχει μια τέτοια

τάση—αλλά είναι εξογκωμένη λόγω της διαφοράς μεταξύ παλαιότερων (περισσότερο θρησκευόμενων) και νεότερων γενεών. Δεύτερον, συγκεντρώνοντας διαχρονικά στοιχεία (μετρήσεις στα ίδια άτομα επί δεκαετίες, σε διαφορετικές φάσεις της ζωής τους), οι έρευνες αυτές αποδεικνύουν ότι η γεροντική ηλικία εισάγει αλλαγές που, ανάλογα με τις προηγούμενες εμπειρίες που έχουν οι άνθρωποι, οδηγούν όχι σε μία μόνο πιθανή κατεύθυνση (αύξηση της θρησκευτικότητας), αλλά σε ποικίλες κατευθύνσεις. Η μεγάλη ηλικία συνεπάγεται δηλαδή, ανάλογα με τις περιπτώσεις, (α) αύξηση της θρησκευτικότητας, (β) μείωση της θρησκευτικότητας—η οποία συχνά είχε προηγουμένως αυξηθεί ή διατηρηθεί εξαιτίας των οικογενειακών μεριμνών, (γ) διατήρηση της έλλειψης της θρησκευτικότητας, ή τέλος (δ) διατήρηση της σχετικά υψηλής θρησκευτικότητας. Με άλλα λόγια, η εξέλιξη της θρησκευτικότητας στη γεροντική ηλικία χαρακτηρίζεται όχι από ομοιογένεια αλλά από ετερογένεια, όπως ακριβώς και οι γενκότερες αναπτυξιακές αλλαγές σε αυτήν την ηλικία. Τρίτον, πέρα από τις ηλικιακές αλλαγές, οι διατομικές διαφορές χαρακτηρίζονται από μια μεγάλη σταθερότητα κατά τη διάρκεια της ζωής: μπορεί ο καθένας από μας μεγαλώνοντας ή γερνώντας να γνωρίσει κάποιες αλλαγές στη στάση του προς την πίστη και τη θρησκεία, αλλά σφαιρικά, για ένα πολύ μεγάλο αριθμό ανθρώπων, η διαφορά μεταξύ των πιστών και εκείνων που είναι αδιάφοροι προς την πίστη παραμένει σχετικά σταθερή από τη νεανική ηλικία, στη μέση ηλικία και κατά τη γεροντική ηλικία.

Αλλαγές στην έκφραση και συνέπειες της θρησκευτικότητας στη γεροντική ηλικία. Οι αναπτυξιακές μεταβολές σε αυτή την ηλικία μπορεί επίσης να έχουν επίδραση όχι στην παρουσία και ένταση της θρησκευτικότητας, αλλά στον τρόπο με την οποία αυτή εκφράζεται και στις συνέπειές της σε άλλους τομείς της προσωπικής ζωής. Για παράδειγμα, η γενικότερη ψυχολογική ωρίμανση και η συσσώρευση εμπειριών μπορούν να συμβάλλουν ώστε η πίστη να είναι πιο σταθερή, πιο ώριμη, πιο αυτοστοχαστική. Πρόσφατες μελέτες σε

διάφορες ηλικίες έδειξαν, για παράδειγμα, ότι η θρησκευτική αμφισβήτηση μπορεί να συνεχίζει να υπάρχει σε θρησκευόμενους της τρίτης ηλικίας, αλλά δεν αντανακλά τα αρνητικά χαρακτηριστικά για τον ψυχισμό που η ίδια αμφισβήτηση παρουσιάζει στη νεανική ηλικία (συναισθηματική αστάθεια, άγχος, αγωνία, δύσκολες διαπροσωπικές σχέσεις).

Από την άλλη πλευρά, η γήρανση μπορεί να έχει αντίθετες συνέπειες για την ποιότητα της θρησκευτικότητας. Για παράδειγμα, η γενικότερη επίδραση της γήρανσης προς το συντηρητισμό στο γνωστικό, ηθικό, και ιδεολογικό επίπεδο μπορεί να αυξάνει ή να αναδεικνύει προϋπάρχουσες τάσεις για συντηρητική ή και φονταμενταλιστική θρησκευτικότητα. Οι *Αδελφοί Καραμάζωφ* του Ντοστογιέφσκι προσφέρουν μια εξαιρετική σκιαγράφηση των δύο αντίθετων στο χαρακτήρα της θρησκευτικότητας γερόντων μοναχών. Στη γλυκύτητα, πραότητα και ανεκτικότητα του *Στάρετς Ζωσιμά*, αντιπαρατίθεται η σκληράδα και στυγνότητα της άσκησης του γέροντα μοναχού *Θεράποντα*.

Ωστόσο οι ενδεχόμενες αλλαγές που επιφέρει η γήρανση στο χαρακτήρα και έκφραση της θρησκευτικότητας δεν πρέπει να υπερεκτιμηθούν σε σύγκριση με τη σταθερότητα του χαρακτήρα της θρησκευτικότητας και των συνεπειών της κατά τη διάρκεια της όλης ζωής. Με άλλα λόγια, πέρα από τις ενδεχόμενες αλλαγές που παρουσιάζονται στην τρίτη ή και τέταρτη ηλικία, η θρησκευτικότητα (πίστη, ιδέες, λατρευτική ζωή, συναφείς ηθικές αντιλήψεις) έχει παρόμοιες συνέπειες ή εκφράζει παρόμοιες δυναμικές όταν συγκρίνει κανείς διάφορες ηλικίες. Δύο απλά παραδείγματα, ένα θετικό και ένα αρνητικό, προέρχονται από αναλύσεις ανά ηλικιακή περίοδο που πραγματοποιήσαμε στα δεδομένα της *European Social Survey Round 4 (2008)* και *Round 2 (2004)*. Στα δείγματα από την Ελλάδα, η θρησκευτικότητα παρουσιάζει—μικρή αλλά—θετική συσχέτιση με δείκτες προσωπικής ευτυχίας και εκτίμησης της προσωπικής υγείας, τόσο στους ενήλικες άνω των 60 ετών όσο και στους μεσήλικες και στους νέους. Από την άλλη, στα ίδια δείγματα, μεγαλύτερη θρησκευτικότητα συνεπάγεται συντηρητικές κοινωνικές αντιλήψεις και

ιδεολογίες (ξενοφοβία, αντίθεση στην πολυπολιτισμικότητα, δεξιό πολιτικό προσανατολισμό) σε όλες τις ηλικίες.

Ποιμαντικοψυχολογικές επισημάνσεις. Η επιστημονική πρόοδος που έχει σημειωθεί τα τελευταία χρόνια στην κατανόηση της ψυχολογίας της γεροντικής ηλικίας και του ρόλου της θρησκευτικότητας, καθώς και η αύξηση του προσδόκιμου χρόνου επιβίωσης επιβάλλουν την ανάγκη μιας καλύτερης μελέτης της θέσης και του ρόλου των γεροντότερων μέσα στους κόλπους των εκκλησιαστικών κοινοτήτων. Για παράδειγμα, πέρα από τη φροντίδα και μέριμνα της Εκκλησίας για τους ηλικιωμένους, ως ασθενής κοινωνική ομάδα, είναι πιθανόν ότι στο μέλλον τουλάχιστο εξίσου ενδιαφέρον θα δοθεί στους δυναμικούς ρόλους που μπορούν να αναλάβουν οι γεροντότεροι, οι οποίοι εκτός των άλλων, θα αποτελούν για χρόνια μια βασική πηγή θρησκευτικής μεταλαμπάδευσης στους κατά πολύ νεότερους (εγγόνια) που θα μεγαλώνουν σε συνεχώς εκκοσμικευόμενη κοινωνία. Άλλος χώρος που χρήζει προσοχής είναι η αξιοποίηση των κληρικών μετά τη συνταξιοδότησή τους, η πρόνοια για όσους ηλικιωμένους κληρικούς βρίσκονται σε σωματική αδυναμία, καθώς και η επανεξέταση του ισόβιου των διοικητικών αρμοδιοτήτων των επισκόπων, ένεκα των ολότελα νέων συνθηκών που δημιουργεί η αυξανόμενη μακροβιότητα.

Βιβλιογραφία:

Dillon, M., Age, generation, and cohort in American religion and spirituality, in J. A. Beckford & N. J. Demerath, III (eds.), *The Sage handbook of the sociology of religion*, London, Sage, 2007, pp. 526-546· Hood, R. W., Jr., Hill, P. C., & Spilka, B., *The psychology of religion: An empirical approach*, 3rd ed., New York, Guilford Press (ch. 7: "Religion, aging, and death", pp. 174-205)· Krause, N., *Aging in the Church: How social relationships affect health*, West Conshohocken, PA, Templeton Foundation Press, 2008· McFadden, S. H., Points of connection: Gerontology and the psychology of religion, in R. F. Paloutzian & C. L. Park (eds.), *Handbook of the psychology of religion and spirituality*, New York, Gulford Press, pp. 162-176.

Βασίλειος Σαρόγλου, καθηγητής Πανεπιστημίου Λουβαίν (Louvain-la-Neuve)